

Menselijke Waardigheid

De ontdekking van de menselijke waardigheid als overgang van klassieke naar moderne moraalfilosofie

Pieter Fokkink¹

Het was Giovanni Pico della Mirandola die in zijn "Oratio de dignitate hominis [1486]" de aanzet gaf tot een moraalfilosofie die de menselijke waardigheid als uitgangspunt koos. Pico stond aan de wieg van de renaissancefilosofie, die zich baseerde op Griekse en Arabische denkers, maar ook beïnvloed is door het authentieke joodse denken. Immanuel Kant maakte dat tot kern van zijn moraalfilosofie van de Verlichting. Pico della Mirandola beweerde dat niets bewonderenswaardiger is dan de mens. De mens is het gelukkigste wezen dat er bestaat, benijdenswaard voor alle overige schepselen. De mens staat in het middelpunt van het heelal. De mens beschikt over alle eigenschappen die aan de andere wezens, zoals de sterren, de geesten en de dieren, afzonderlijk zijn geschonken. De mens is overigens niet hemels en ook niet aards, niet sterfelijk en ook niet onsterfelijk *gemaakt*. Het staat de mens vrij om zelf hemels of aards, sterfelijk of onsterfelijk te *worden*. Als een soeverein kunstenaar kan hij zichzelf modelleren in de vorm die hij kiest. 'De mens is vergund te hebben wat hij wenst en te zijn wat hij wil'. Wanneer de mens daarbij verkiest *zichzelf* te zijn, dan 'wordt hij één van geest met God' en overtreft hij alles en allen. De mens is een groot wonder. Het hierna volgende tekst licht dit verder toe. Het hoeft geen betoog dat de Paus hierin een directe bedreiging voor de religieuze moraal zag en Pico della Mirandola dus uit het gezagsdomein van de Paus moest vluchten. Menselijke waardigheid zou uiteindelijk de grondslag gaan vormen voor het denken over mensenrechten, maar het duurde tot in de tweede helft van de 20^e eeuw voordat de Rooms-katholieke Kerk dit zou accepteren. Bij menselijke waardigheid gaat het om de voortreffelijkheid van de mens als zodanig en het centraal stellen van de mens in het denken. Citaat:

De mens is een soeverein en voortreffelijk wezen. Zijn waardigheid komt overeen met de goddelijke waardigheid

In Arabische geschriften heb ik gelezen, eerwaarde vaders, dat de Saraceen Abdalla, toen hem gevraagd werd wat hem op dit schouwtoneel der wereld het meest bewonderenswaardig leek, geantwoord heeft: "niets bewonderenswaardiger dan de mens". Met deze uitspraak correspondeert het bekende gezegde van Mercurius: "Een groot wonder, o Asclepius, is de mens".

Toen ik over de zin van deze woorden nadacht, leken mij de diverse uitspraken van vele lieden over de voortreffelijkheid der menselijke natuur onbevredigend. Zo bijvoorbeeld de opvatting dat de mens de middelaar tussen de schepselen is, verwant aan de hogere en koning der lagere; dat hij de vertolker der natuur is door de scherpte van zijn zinnen, de speurkracht van zijn rede en het licht van zijn vernuft; de schakel tussen bestendige eeuwigheid en vluchtige tijd, of zoals de Perzen zeggen: "het cement, ja de huwelijksband der wereld", "weinig minder dan de engelen" naar het getuigenis van David.

Grote kwaliteiten waarlijk, maar niet de belangrijkste, niet die welke terecht de hoogste bewondering voor zich opeisen. Immers waarom zouden wij dan niet de engelen zelf en de zalige hemelkoren nog meer bewonderen?

Ik heb, meen ik, tenslotte begrepen, waarom de mens het gelukkigste wezen is en bijgevolg alle bewondering waard, en ook wat per slot de positie is, die hij in de rangorde van het heelal door het lot verkregen heeft - benijdenswaard niet slechts voor de dieren maar voor de sterren, voor de bovenwereldlijke geesten. Het klinkt ongelooflijk en verbazingwekkend. Hoe zou het niet? Want ook hierom kan men terecht denken en verkondigen dat de mens een groot wonder is, een waarlijk bewonderenswaardig wezen. Dus luistert, eerwaarde vaders, hoe het hiermee staat en leent welwillend met de u eigen menslievendheid het oor aan mijn betoog.

Reeds had de Opperheer, de Schepper onze God, dit werelds bouwwerk dat wij zien, deze heilige tempel van zijn goddelijkheid geschapen naar de wetten van een verborgen wijsheid. Het bovenhemelse gebied had hij met Geesten (of Ideeën) getooid; met eeuwige zielen de etherische sferen verlevendigd; de delen der benedenwereld vol uitwerpselen, droesem en bezinksel had hij met een menigte dieren van allerlei soort bevolkt.

Toen de Schepper dit alles echter voltooid had, wenste Hij dat er iemand was die de structuur van zo'n geweldig werk kon overwegen, de schoonheid ervan kon beminnen en de grootheid bewonderen. Daarom dacht Hij, toen alles reeds was voltooid (zoals Mozes en Timaeus getuigen) tenslotte aan de schepping van de mens.

Maar onder de oermodellen was er niet één naar welke hij een nieuwe telg boetseren kon, in zijn schatkamers niets wat hij een nieuwe zoon als erfdeel mee kon geven en geen verblijf in heel de wereld, waar die beschouwer van het heelal zou kunnen zetelen. Want alle plaatsen waren vol, ze waren alle uitgedeeld aan de hoogste, de middelste en de laagste rangen. Maar het zou niet stroken met zijn vaderlijke macht als een impotente man tekort te schieten bij de laatste teling; niet met zijn wijsheid, als hij in een noodzakelijk geval zou weifelen uit radeloosheid; niet met zijn weldadige liefde, als hij, die bestemd was aan anderen de goddelijke milddadigheid te prijzen, gedwongen was die ten aanzien van

zichzelf te laken. En tenslotte besloot de algoede Schepper dat degene aan wie Hij niets aparts, niets eigens geven kon, beschikken zou over het totaal van wat afzonderlijk aan ieder schepsel was geschonken. Dus nam Hij genoegen met de mens als een werkstuk, niet naar afzonderlijk patroon gevormd, plaatste hem in 's werelds middelpunt en sprak tot hem aldus:

"Wij hebben u, o Adam, geen bepaalde woonplaats, geen eigen aangezicht, geen enkele speciale taak gegeven, opdat ge die woonplaats, dat aangezicht en die taak die ge verkiest, verwerven en bezitten zult naar uw eigen wil en wens. Voor alle andere wezens is de natuur vastomlijnd en binnen de door ons voorgeschreven wetten beperkt. Gij zult die voor uzelf bepalen, door geen grenzen belemmerd, naar eigen vrije wil, waaraan ik u heb toevertrouwd. Ik heb u midden in het heelal gezet, opdat ge van daaruit gemakkelijker alles rondom u zien kunt wat er in de wereld is. En We hebben u niet hemels of aards, niet sterfelijk of onsterfelijk gemaakt, opdat ge als een vrij en soeverein kunstenaar uzelf boetseert en modelleert in de vorm, die ge verkiest. Het staat u vrij naar het lagere, het dierenrijk te ontaarden; maar ge kunt u ook verheffen naar het hogere, het goddelijk rijk door eigen wilsbeschikking".

Welk een grootmoedigheid van God de Vader! Welk een wonderbaarlijk geluk voor de mens, dat het hem vergund is te hebben wat hij wenst, te zijn wat hij wil. De dieren brengen bij hun geboorte, zoals Lucilius zegt, uit de buik van de moeder mee, al wat ze zullen bezitten. De hemelse geesten zijn van het begin af aan of spoedig daarna aangewezen op dat, wat ze in alle eeuwigheid zullen zijn. Maar God heeft in de mens bij zijn geboorte zaden van alle mogelijkheden en kiemen van elk soort leven gelegd. En die welke ieder zelf opkweekt, zullen in hem groeien en hun vruchten voortbrengen. En als dat slechts plantaardige kiemen zijn, wordt hij gelijk een plant; als het alleen de zinnelijke zijn, wordt hij een bruint, een beest. Kweekt hij de kiemen der redelijkheid, dan wordt hij een hemels wezen. En als hij die van de rede, dat is het inzicht en de wijsheid kweekt, wordt hij een zoon van God. Maar als hij, met niemands lot tevreden, zich terugtrekt op het centrum van de eigen wezenseenheid, wordt hij één van geest met God en zal hij in de eenzame ondoorgrondelijkheid des Vaders die boven alles verheven is, allen overtreffen.

Menselijke waardigheid als grondslag van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens

Overwegende, dat erkenning van de inherente waardigheid en van de gelijke en onvervreembare rechten van alle leden van de mensengemeenschap grondslag is voor de vrijheid, gerechtigheid en vrede in de wereld; enz.

Artikel 1

Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten, en behoren zich jegens elkander in een geest van broederschap te gedragen.

Zowel in de eerste alinea van de Preambule als in het eerste artikel van de *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* staat het begrip *waardigheid van de mens* centraal. Wat is menselijke waardigheid? Het gaat hierbij om de waardigheid die aan het mens-zijn als zodanig eigen is, eigen daarom aan iedere individuele mens. Menselijke waardigheid is weer zo'n typisch 'modern' begrip. Menselijke waardigheid is van meet af aan het concept waarmee mensen niet restloos worden gereduceerd tot samenvallend met een collectiviteit of gemeenschap, maar juist worden erkend als tot individualiteit geroepen mens. Een samenleving of maatschappij wordt geconstitueerd door individuen en buiten individuen kan er geen maatschappij bestaan, terwijl gelijktijdig individuen niet los van een maatschappij kunnen worden gedacht. Het negentiende eeuwse antagonisme tussen individu en maatschappij, waarbij beide entiteiten als zelfstandig en tegenover elkaar worden gesteld, vormt een aantasting van het met de menselijke waardigheid samenhangende oorspronkelijke individualiteitsbegrip. Overal in de *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* blijkt, dat de waardigheid van de mens in zijn menselijkheid ligt. De menselijkheid van de mens is echter van dien aard, dat de mens zich ook onmenselijk kan gedragen. Alhoewel de directe ervaring van de Tweede Wereldoorlog nog vers in het geheugen lag, was men niet blind voor de vele ontsparingen in de daaraan voorafgaande geschiedenis, juist op het punt van de aantasting van de menselijke waardigheid en het daarmee samenhangende gebrek aan respect voor het menselijke leven. Hoe was een zo diep menselijke tragedie als die veroorzaakt door zo twee totaal verschillende culturen, als die van Duitsland en Japan, mogelijk? Of was het niets meer dan het echte dieptepunt in de eeuwenlange strijd tussen mensen vanwege verschillen in etniciteit, religie en taal?

Dat leidt ons tot de vraag: wie is 'de mens' eigenlijk waarover we het hebben? Enerzijds immers is de waardigheid van de mens de grondgedachte waarvan de *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* uitgaat; anderzijds is het juist de onmenselijkheid van de mens, die de noodzaak van de *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* heeft opgeroepen en blijft oproepen. Bij de vraag naar de mens moeten we voorkomen dat we een voor alle mensen uniform menselijk 'zijn' formuleren. Een dergelijke poging zou als snel tot een totalitaire visie en het daarbij behorend gedrag kunnen leiden. Natuurlijk is het benadrukken van de goede menselijke wil, de goede gezindheid en het goede karakter van de mens een noodzakelijke voorwaarde, maar lang niet voldoende. Waar het om gaat is de 'manifestatie' van de mens. Menselijkheid 'toon' je in de wijze waarop je met leven en lichaam omgaat en op grond daarvan anderen bejegt. De ervaring leert, dat niet alle mensen menselijk handelen, dat niet alle mensen zich waardig gedragen. Wat voor individuele mensen geldt, geldt ook voor volken. Waardigheid en menselijkheid zijn verplichtende opdrachten voor allen. Ieder mens die geboren wordt is gehouden door eigen inspanning in zijn verhouding tot de gemeenschap de menselijke waardigheid te realiseren. Alleen door individu en

samenleving samen te denken, is het ideaal van de menselijke waardigheid te benaderen. Het gaat in de grond om het oude probleem van het vinden van de juiste houding tegenover de medemens.

Hoe kan de waardigheid van de mens in zijn mens-zijn liggen, terwijl deze ook onmenselijkheid insluit? Menselijke eigenschappen zijn geen feitelijk aanwezige en aanwijsbare gegevenheden, maar mogelijkheden, die bij verschillende mensen in verschillende mate aanwezig kunnen zijn. Het gaat om menselijke mogelijkheden, die de individuele mens zelf verwerkelijkt op grond van zijn erfelijkheid en in samenspel met de menselijke gemeenschap waarin hij is opgegroeid en waarin hij zijn verdere leven doorbrengt. Mijn erfelijke gaven heb ik van mijn ouders meegekregen. Dat is niet mijn verdienste en daarover behoeft ik mij niet te verantwoorden. Dat moet ik wel voor de wijze waarop ik ze gebruik, immers: de mensen 'zijn begiftigd met verstand en geweten'. Dit zijn bij uitstek menselijke eigenschappen. Maar het zijn dan ook eigenschappen die variëren van mens tot mens: zij zijn niet soortelijk maar individueel bepaald. We spreken dan van 'een persoon'. Ook het persoonsbegrip heeft in de loop der tijden verandering ondergaan. In de oudheid stond het begrip 'persoon' [Proposon -Gr.- of Persona -Lat.-] voor 'masker' en hield verband met het theater, waar men een 'rol' speelde. Het woord 'personage' verwijst daar nog naar. In de moderne tijd is 'persoon' een tot 'persoonlijkheid' ontwikkeld mens, met eigenschappen als: redelijkheid, zelfbewustzijn, moraliteit, verantwoordelijkheid, kortom eigenschappen om als zelfstandig mens te kunnen functioneren in relatie tot andere mensen. Een persoon is een zelfbewust mens met een geheugen en dus met historisch besef en besef van identiteit. Een persoon is vanwege morele en rationele vermogens toerekeningsvatbaar, handelingsbekwaam en wilsbekwaam. Een mens 'wordt' dus persoon en kan derhalve ook gedepersonaliseerd worden. Dat kan door ziekten, maar zeker ook door marteling, isolatie en een bejegening die zijn eigenschappen ongedaan maakt. Menselijke eigenschappen kunnen zich manifesteren in een spectrum van de hoogste en zuiverste menselijkheid tot de diepste en gruwelijkste onmenselijkheid. Het mogelijkheidskarakter, dat in het hebben van een geweten en het gebruiken van het verstand ligt, drukt de *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* uit in de laatste zin van dit eerste artikel: de mensen 'behoren zich jegens elkander te gedragen in een geest van broederschap'. Het woord *behoren* geeft duidelijk aan, dat het hier om een morele verplichting gaat! Er wordt uitgesproken dat een geest van broederschap terrein zal winnen op een mentaliteit, die de mensen als vijanden tegenover elkaar stelt. Het document is een oproep tot de alledaagse mensen in hun gewone leven om te werken aan een betere wereldorde die gebaseerd is op de persoonlijke onvervreembare rechten van iedere individuele mens.

Opnieuw kan nu de vraag gesteld worden: wat bedoelt de *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* met de menselijke waardigheid? Het gaat in de *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* om de primaire waardigheid, de waardigheid van de mens als mens en niet om de waardigheid, die iemand op grond van beroep of roeping wordt toegekend; dat zijn secundaire vormen van waardigheid. De *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* spreekt van 'inherent dignity', van een waardigheid daarom die gegeven is met het mens-zijn als zodanig. De *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* handelt over twee aspecten van de menselijke waardigheid. Zij roept iedere mens op de waardigheid van zichzelf en van alle andere mensen als een aan het mens-zijn inherente waardigheid te erkennen. Een verbale erkenning van die waardigheid is zinloos, als zij niet gepaard gaat met een actieve erkenning daarvan, d.w.z. met een erkenning van de menselijke waardigheid in het eigen handelen. Men behoort zichzelf waardig te gedragen en dat betekent: men behoort iedere mens in overeenstemming met zijn menselijke waardigheid te behandelen. Daaruit kan verklaard worden, dat het document zich niet alleen tot de politici richt, maar tot alle mensen, ja zelfs op de eerste plaats tot alle mensen. De gedachte dat de waardigheid van iedere mens in zijn mens-zijn als zodanig ligt, brengt mee, dat alle mensen gelijk zijn in hun menselijke waardigheid, ongeacht hun maatschappelijke positie en dat alle mensen gelijk zijn in hun fundamentele rechten en in hun vrijheden, ongeacht hun individuele ongelijkheid. Dat wil zeggen dat het verschillend zijn van mensen onderling niets afdoet of bijdraagt aan de erkenning van hun waardigheid. Ook de opdracht van 'broederschap' berust op de fundamentele idee van de menselijke waardigheid.

Vrijheid en gelijkheid zijn de beginselen waarin de broederschap tot uitdrukking moet komen. Hoe worden vrijheid en gelijkheid als normen voor sociaal en politiek gedrag in de *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* tot uitdrukking gebracht? Eerst de vrijheid, want zonder vrijheid is ook geen gelijkheid mogelijk. De *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* roept op tot de erkenning van deze vrijheid, maar hoever gaat deze vrijheid? Tot vrijheid die de persoon tot ontplooiing brengt en het welzijn van de gemeenschap bevordert wordt opgeroepen. Het gaat derhalve niet om de vrijheid als willekeur, maar om de vrijheid te werken voor het welzijn van de gemeenschap. 'Vrijheid' heeft altijd zowel het 'vrijwaren' als het 'vrij-zijn' in zich. Mensen moeten dus zowel 'onbeïnvloed' kunnen handelen, als tot handelen 'in staat zijn'. Opvallend is in de *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* het begrip voor de samenhang tussen het welzijn van de gemeenschap en het welzijn van de individuele persoon. Dit spreekt uit de wijze waarop de *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* in het algemeen de rechten van de mens uiteenzet, waarbij steeds gesproken wordt van *iedereen* of *een ieder* en niet op collectieve wijze van allen of alle mensen. Deze geesteshouding spreekt ook uit de vele artikelen die oproepen tot gelijk recht voor iedereen en tot uitbanning van alle willekeur in de rechtspraak. Hier ligt van oudsher een der belangrijkste thema's van dit soort politieke proclamaties. Dit is begrijpelijk, omdat

rechteloosheid elk vreedzaam leven onmogelijk maakt. Al is absolute vrijheid onmogelijk, er moet volgens de geest van de *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* gestreefd worden naar een zo hoog mogelijke graad van vrijheid. Iedere maatschappijvorm stelt bepaalde grenzen aan de vrijheid, die met haar te verenigen is. Tot die vrijheid dient echter in ieder geval te behoren: de mogelijkheid een andere maatschappijvorm en uiteraard een ander politiek bestel te kunnen kiezen.

Wat betekent de gelijkheid naast de waardigheid en vrijheid? De term gelijkheid is op zichzelf genomen niet duidelijk. Het is immers evident, dat de mensen niet gelijk zijn, maar juist zeer ongelijk. Er zijn grote verschillen in welstand, in gezondheid, in intelligentie, in karaktervastheid, in handvaardigheid, in aanpassingsvermogen enz. Daarbij komen de verschillen in leeftijd, in afstamming, in opvoeding en uiteraard in geslacht. Het gaat er in de *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* niet om deze verschillen te ontkennen. Hoe het met deze verschillen ook moge staan: in waardigheid zijn alle mensen gelijk. De mensen worden, zoals de *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* zegt, gelijkwaardig geboren, maar dat betekend niet, dat zij gelijk geboren zijn: zij zijn integendeel zeer ongelijk geboren. Maar die ongelijkheden doen er niet toe voor wat de waardigheid betreft. Er wordt op twee aspecten van gelijkheid gewezen: gelijkheid in waardigheid en gelijkheid in rechten. De gelijkwaardigheid komt tot uiting of behoort althans tot uitdrukking te komen in de rechtsgelijkheid van alle mensen. Ongeacht welke 'verschillen' dan ook, 'in rechte' zijn wij allen gelijk, maar ook 'in rechten': in beginsel moet iedereen elke politieke en ambtelijke functie kunnen bezetten tot de hoogste toe. Ook daarin toont zich het gelijkheidsaspect van de menselijke waardigheid. De opstellers van de *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* stellen, dat de mensen gelijk moeten zijn in rechten. De *Universele Verklaring Van De Rechten Van De Mens* proclameert, dat deze rechten erkend moeten worden als de rechten van iedere individuele mens als mens. Het moet de bedoeling geweest zijn, dat de grondrechten voor alle mensen gelijk zouden zijn en op gelijke wijze op hen toegepast zouden worden. Men is reeds heel ver, als allen die zich ambtshalve met de theorie of de praktijk van het recht bezighouden, overtuigd zijn van de morele noodzaak van de gelijkheid van allen voor het recht. Hier komen opvattingen van rechtvaardigheid om de hoek kijken. Moeten allen 'gelijk' worden beoordeeld, of juist in overeenstemming met hun vermogens en talenten? Wordt gelijkheid in rechte gerealiseerd door rekening te houden met draagkracht, of juist niet? Er zal - hoe betreurenswaard ook - altijd een verschil in de rechtspraktijk blijven tussen de arme en de rijke, evenals tussen de ontwikkelde en de onontwikkelde mens. Rechtsgelijkheid zal ook moeilijk te bereiken zijn bij maatschappelijke machtsongelijkheid en ongelijke mogelijkheden.

Zelfbeschikking over het leven: tussen zelfdoding en gedood worden in relatie tot de menselijke waardigheid

Geen onderwerp heeft de laatste jaren het politieke debat meer gedomineerd dan de medische beslissingen rond het levenseinde. In het politieke debat figureren alle morele termen, echter wel voorzien van een politiek voorteken. Indachtig het onderscheid dat de Verlichtingsfilosoof Immanuel Kant maakt, spelen twee lijnrecht tegenover elkaar staande posities een hoofdrol in het politieke spel. De 'politieke moralist' gebruikt de politieke macht teneinde morele doelstellingen te realiseren, maar schendt daarbij als regel de fundamentele vrijheden en mensenrechten. De 'politieke realist' gebruikt de moraal als legitimering van politieke doelstellingen en tast daarbij als regel de integriteit van de moraal aan. Slechts weinigen zijn in staat als 'moreel politicus' het juiste midden te vinden en politieke macht op een moreel relevante wijze te gebruiken.

Euthanasie betekent niets anders dan 'de goede dood', is van alle tijden en in de tekst over de beroepsmoraal van artsen is aangegeven dat reeds in de oudheid euthanasie tot de reguliere medische beroepsuitoefening behoorde. Waarom afzonderlijke aandacht voor euthanasie? Dat is omdat de spanningen en inconsistenties binnen de medische beroepsmoraal zo'n dertig jaar geleden tot het openbaar maken van een medische praktijk hebben geleid. Tot dan toe werd euthanasie binnen de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen gehouden. Sommige artsen vonden echter dat de potentiële strafrechtelijke sanctie onrecht deed aan hun moreel dilemma, hun conflict van plichten over het verlichten van het lijden en het in stand houden van het leven. Het boeiende van de juridisering van de medische praktijken rond euthanasie is nu net dat 'het morele' vervangen is door 'het formele'. We spreken dat van regelmoraal inzake euthanasie.

In de titel staat vermeld: tussen zelfdoding en gedood worden. En daar schuilt precies het probleem. Beschouw je euthanasie in het verlengde van zelfdoding [waar dan passieve of actieve hulp voor nodig is], dan wel als gedood worden? Cruciaal bij dit alles is de rol van de arts, want ook "levensbeëindiging op verzoek" van een patiënt behoort nog nergens tot het normale medisch handelen waarop de medische exceptie van toepassing is.

Zelfdoding

Zelfdoding is een van oudsher aanvaarde praktijk in het leven. Gronden voor zelfdoding zijn te vinden 'op het veld van eer', waar men liever zichzelf het leven benam dan overgeleverd te worden aan de tegenstander of het willen bereiken van een 'resultaat', maar ook 'religieuze' motieven als zelfopoffering en

martelaarschap zijn erkend, dan wel 'sociale' motieven. Kortom, zelfdoding was een aanvaard cultureel en religieus verschijnsel totdat volgens Jos Monballyu, hoogleraar rechtsgeschiedenis, de kerk overging tot criminalisering van de zelfdoding. In de zesde eeuw na Christus ontstond een martelaarsmentaliteit die leidde tot een soort zelfmoordmanie. Teneinde deze ontwikkeling binnen de perken te houden werd onder invloed van Augustinus zelfmoord beschouwd als een wanhoopsdaad. Mensen die 'zomaar' de overstap maakten, ontlieden hun maatschappelijke verplichtingen. Die afkeuring van zelfdoding werd mede gegrond op het argument dat zelfdoding 'het zich onttrekken aan de plicht tot leven' was en daarmee 'opstand tegen God'. Het religieuze motief van de opoffering werd daarmee gediskwalificeerd. Als vertegenwoordiger van God op aarde, stelde de Kerk vervolgens sancties in bij [pogingen] tot zelfdoding vanwege de daaruit blijvende aantasting van het Goddelijk gezag. Succesvolle zelfdoding kon uiteraard niet worden gesanctioneerd. Om paal en perk te stellen aan deze praktijken werden zelfdoders des te gruwelijker behandeld. Een zelfmoordenaar werd uitgekleed, met de voeten aan de staart van een paard gebonden en met het aangezicht over de straatstenen gesleept. De dode werd opgehangen in een boom, zodat ook de familie het kon zien. Het lijk werd later in ongewijde grond begraven. De goederen van het getroffen gezin werden verbeurd verklaard. Gelijke sancties werden toegepast op pogingen tot zelfdoding. Daar waar de kerkelijke en wereldlijke machten samenspannen of samenvielen hadden die sancties veelal de dood tot gevolg, zodat de poging uiteindelijk toch - zij het op soms zeer gruwelijke wijze - het gewenste resultaat opleverde. Via ontferming van het lijk en sancties [onteigening en boetes voornamelijk] moest het zelfdoden ontmoedigd worden, hetgeen overigens nauwelijks effect had. Ontferming van het lijk heeft in Nederland nooit ingang gevonden en boetes/onteigening werden voor het laatst in Nederland toegepast in Amsterdam in 1794. Over het contraproductieve karakter van afschrikking valt veel uit de geschiedenis te leren.

De Kerkelijke en later wereldlijke bestraffing van de zelfdoding is altijd omstrepen en bestreden geweest, niet alleen theologisch [de gereformeerde puritein Amesius te onzent in het begin van de 17^e eeuw], maar ook via literaire verheerlijking [Cleopatra, Romeo en Julia, etc.]. Voetius, hoogleraar theologie uit de eerste helft van de zeventiende eeuw, had al een eigen medische verklaring voor het verlangen naar de dood. Hij distantieerde zich van het religieuze idee dat zelfmoord een zonde tegen God zou zijn. Hij zei dat die mensen gewoon ziek waren. Dit preludeerde op de Verlichting waarin een afkeer van het vernederingsritueel ontstond en zelfdoding werd bestempeld als krankzinnig. Een misdadiger die in de gevangenis zelfmoord pleegde, kon niet op de verklaring van krankzinnigheid rekenen. Hoe vreselijk en psychisch zwaar zijn verblijf achter tralies in afwachting van zijn (dood)straf ook mocht zijn, met zelfdoding koos hij ervoor zijn lot te ontlopen. De dode werd alsnog wreed gestraft en de familie moest het zonder zijn bezittingen doen.

Aan het einde van de achttiende eeuw braken onder invloed van Verlichte denkers betere tijden aan voor zelfmoordenaars. Lijfstraffen werden steeds meer afgeschaft, het publiekelijk afhakken van hoofden of het radbraken gebeurde niet veel meer. De lijfstraf maakte plaats voor de gevangenisstraf. Men wilde niet het lichaam, maar de ziel treffen. Ook kwam het steeds vaker voor dat mensen uit de bovenste laag van de maatschappij een einde aan hun leven maakten. Bestuurders voelden er weinig voor de lichamen van hun eigen familieleden of collega's door het slijk te halen. De identificatie met de zelfmoordenaar werd bij mensen van dezelfde hogere stand groter. Uiteindelijk ging dit zo ver dat men zich ook ging bekommeren om het lot van de medeburger, de landgenoot. Tegenover deze Verlichte humanisering traden conservatieven in het krijt die bang waren dat door de verworven 'vrijheid' mensen zich lukraak van kant zouden maken. Conservatieve denkers vonden het niet juist dat iemand zich niet meer nuttig maakte, dat iemand van maatschappelijk belang zichzelf uitschakelde. Zo iemand was een profiteur. De Romantische verlokking naar de dood zou een chaos in de maatschappij veroorzaken. Uit zelfbehoud werd zelfdoding als negatief bestempeld. God moet over het leven blijven beschikken en de dood dient daarom als een [nood]lot over ons te komen. De mens heeft het goddelijk recht in eigen handen genomen en het kan funest voor de maatschappij zijn als de mens zichzelf gemakkelijk kan uitroeien. We worden onzeker als we geen grip op de ander blijken te hebben. Het brengt schuldgevoelens mee als iemand ontsnapt aan het natuurlijke ritme van het leven.

Met de Franse Revolutie en de invoering van de Code Pénal is in 1808 zelfdoding uit het strafrecht in Nederland verdwenen. Omdat aan Engeland de Franse Revolutie in hoge mate voorbij is gegaan, heeft het tot 1961 geduurd, voordat daar de zelfdoding uit het strafrecht is verdwenen. In de VS worden pogingen tot zelfdoding sinds enige tijd 'bestraft' met een gedwongen psychiatrische behandeling, op grond van het kennelijk subversieve karakter van betrokkene.

De ietwat uitvoerige behandeling van zelfdoding vindt z'n rechtvaardiging in het feit dat euthanasie eerder in de context van de zelfdoding, dan in de context van het gedood worden moet worden beschouwd, zoals uit de verhandeling over het gedood worden zal blijken.

Gedood worden

In vrijwel alle culturen en religies komt het besef voor dat je groepsgenoten niet zonder meer mag doden. Dat krijgt uitdrukking in mythen en verboden. In geen enkele cultuur of religie leidt dit besef echter tot een universele morele verplichting om elk menselijk leven te respecteren. In vrijwel alle religies geldt het

behoud van de eigen waarheid als een hogere verplichting dan het behoud van menselijk leven, zoals we in de gehele geschiedenis tot op de dag van vandaag kunnen vaststellen. Deze hiërarchie van waarden wordt in principe ook door de religies gerechtvaardigd. In talloze culturen is de persoonlijke of familie-eer belangrijker dan het respecteren van het leven. De reikwijdte van het morele besef overstijgt de grenzen van de eigen groep of gemeenschap niet. En zelfs binnen de eigen groep of gemeenschap geldt de morele verplichting veelal slechts onder de voorwaarde van het wederkerigheidsbeginsel. Dat wil zeggen dat wanneer iemand het leven van een groepsgenoot niet respecteert, betrokkene niet langer op het respecteren van het eigen leven kan rekenen. Sommigen hanteren daartoe de zogeheten 'eigen richting', het zelf voltrekken van de wraak. Maar omdat de eigen richting tot kringloop van doden leidt, immers diegene die de wraakdoding uitoefent verliest automatisch het respecteren van het eigen leven, zijn er 'institutionele' vormen van wraak ontwikkeld. Bij de institutionele wraakoefening [rechtspraak] wordt er een ritueel opgevoerd waarbij 'de dader' uit de gemeenschap wordt verbannen, waardoor de cyclus van de wraakdoding wordt doorbroken, omdat er géén morele verplichtingen zijn ten opzichte van buitenstaanders. Alle betrokkenen geven via verkleeding en procedurele rituelen aan slechts een rol te spelen en niet persoonlijk op 'richting' uit te zijn. Op deze wijze functioneert de doodstraf als een staatsmonopolie, waarop geen concurrentie van 'eigen richting' wordt geduld. In sommige landen wordt zelfdoding als vorm van 'eigen richting' met betrekking tot het leven gezien en als bedreiging voor het staatsmonopolie op het doden. Met 'respect voor leven' heeft dat niets van doen.

Individuele zelfbeschikking als grondslag voor het respect voor leven en als universele morele verplichting

Eerst in de 18^e eeuw is een poging gedaan bij de introductie van de mensenrechten om 'het respect voor het leven' als een universele morele verplichting aanvaard te krijgen. Dat respect is gefundeerd in de zelfbeschikking van ieder mens over het eigen leven en het eigen lichaam en de gelijkwaardigheid van elk mens aan elkaar als moreel persoon. Gedurende de gehele 19^e en de eerste helft van de 20^e eeuw zijn de mensenrechten politiek en religieus bestreden, óók in de opkomende westerse 'democratieën'. Het heeft tot na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog geduurd voordat het besef doordrong dat de mensenrechten de morele grondslag voor elke samenleving moesten vormen, hetgeen overigens nog niet betekent dat 'respect voor leven' als universele morele verplichting is aanvaard. Bovendien kunnen we thans waarnemen dat hoe verder we van de Tweede Wereldoorlog verwijderd raken ook de grondslag voor dat respect, te weten de individuele zelfbeschikking over leven en lichaam ter discussie komt.

Met betrekking tot het 'respect voor het leven' is de publieke moraal gefragmenteerd. In de internationale verhoudingen geldt het respect niet, zoals uit het voeren van oorlogen, strafexpedities en interventies blijkt. Aan de andere kant is er scherpe afkeuring van slachtingen, terroristische aanslagen etc. Nogal wat religieus fundamentalisme blijkt in de praktijk levens benemend voor anderen te zijn. In veel landen getuigt het aanhouden van de doodstraf en het niet adequaat bestrijden van 'het onderling doden' niet van een diep verankerd respect voor het leven, terwijl de publieke afkeuring van het onderlinge geweld elders groeiende is. 'Respect voor leven' blijkt géén universeel verplichtende absolute morele norm. Het onderscheid tussen zelfdoding en gedood worden leidt tot inconsistenties in de publieke moraal. Is de gezondheidszorg in moreel opzicht een uitzonderlijk onderdeel van de publieke levenssfeer, waarin ook aparte normen met betrekking tot het leven gelden? De centrale vraag is hoe we 'het respect voor het leven' kunnen handhaven in het geval van 'de ongewilde dood' en kunnen realiseren in het geval van 'de gewilde dood'.

Euthanasie

De wereldwijde discussie over euthanasie staat nog steeds in het teken van de Tweede Wereldoorlog en het gebruik van de term 'euthanasie' voor de moordpraktijken door het Naziregime. Formeel spreken we ook niet over euthanasie, maar over "[hulp bij zelfdoding op uitdrukkelijk en ernstig verlangen van betrokkene". Het zou echter te gemakkelijk zijn om de discussie daarmee af te doen. De context van de Tweede Wereldoorlog is wel degelijk relevant. De formulering zoals we die formeel gebruiken zet ons echter wel op het spoor van waar het om gaat. In het denken van de Nazi's maakt de staat of gemeenschap uit voor wie euthanasie een 'goede dood' was, met voorbijgaan aan het oordeel van betrokkene zelf daarover. In het Naziregime culmineerde de ontkenning van de zelfbeschikking in de ontzegging van het recht op leven. Met name niet-perfecten, zoals geestelijk en lichamelijk gehandicapt, kregen als het ware de doodstraf opgelegd vanwege de imperfectie en artsen waren, ondanks de verplichtingen van hun beroepsmoraal, bereid via injecties die straf te voltrekken, net zoals ze dat nu nog bij de doodstraf doen. Dat zoiets als 'goede dood' werd aangeduid is natuurlijk een schrijnende terminologisch misleiding, die niet hard genoeg bestreden kan worden. Euthanasie staat als gevolg daarvan voor velen nog steeds synoniem met het willens en wetens om het leven brengen van ongewenste mensen. Bovendien is het duidelijk geworden dat de medische beroepsmoraal niet zo sterk in z'n schoenen staat dat het een vijandige omgeving kan weerstaan.

Slechts weinigen dringen echter door naar de kern van het probleem: de ontkenning van de individuele zelfbeschikking door de Nazi's. Op het moment dat je het oordeel over het menselijk leven en de waarde

daarvan voor elk individu uit handen van betrokkene zelf neemt, zet je de eerste stap op weg naar de ontmenselijking van het leven en schend je de menselijke waardigheid. Ook al is dat nog zo goed bedoeld, eenmaal ontnomen kan het oordeel over het leven alle kanten op gaan, zoals de geschiedenis ons leert. Zodra de overheid zich een oordeel aanmeet, zij het in positieve [levensplicht] of negatieve [ongewenst leven] zin, dan begeven we ons op glad ijs. De enige garantie tegen die ontsporing is het aanvaarden van de individuele zelfbeschikking over leven en lichaam.

Een tekst die ook de confrontatie met de religie aangaat over de menselijke waardigheid is de klassieke tekst van Hume over zelfdoding. Deze tekst wordt nu weergegeven.

David Hume: Over zelfdoding [1755/1777]²

Een van de pluspunten van de filosofie is hierin gelegen dat zij een probaat tegengif vormt voor bijgeloof en pseudoreligie.³ Alle andere middelen tegen die verderfelijke ziekte werken niet, of onvoldoende. Gewoon gezond verstand en de routine van het dagelijks leven, die op zichzelf in normale omstandigheden voldoen, schieten hier tekort. Niet alleen de geschiedenisboeken, ook onze dagelijkse ervaring levert voorbeelden van mensen die zakelijk en politiek zeer capabel zijn, maar tegelijkertijd hun hele leven gebukt gaan onder het meest grove bijgeloof. Zelfs opgewektheid en een beminnelijk karakter, normaalgesproken balsem voor elke wond, kunnen niets uitrichten tegen een zo krachtig gif. Het zwakke geslacht is van dit laatste een goed voorbeeld daar het gewoonlijk rijkelijk voorzien is van deze gaven der natuur, maar desondanks vele genoegens vergald ziet door deze hardnekkige indringer.

Wanneer deugdelijke filosofie zich echter eenmaal een plaats in de geest heeft weten te verwerven, is het met het bijgeloof meteen gedaan. We kunnen zelfs zeggen dat haar overwinning over deze vijand vollediger is dan over de meeste andere ondeugden en onvolmaaktheden waar de menselijke natuur mee belast is. Hartstocht of woede, eerzucht of hebzucht zijn geworteld in onze aard en ons gevoelsleven, en zelfs de meest heldere redenering heeft daarop slechts een beperkte invloed. Maar omdat bijgeloof gegrond is op foutieve opvattingen zal het meteen verdwijnen wanneer door deugdelijk filosoferen juistere opvattingen omtrent hogere machten ingang hebben gevonden. De strijd tussen middel en kwaal is hier eerder van gelijke aard, zodat niets de effectiviteit van het middel in de weg kan staan, tenzij het zelf ondeugdelijk en bedrieglijk is.

Het is niet nodig de verdiensten van de filosofie breed uit te meten door de schadelijke gevolgen te schilderen van de ondeugd waarvan zij de menselijke geest weet te genezen. De bijgelovige, aldus Cicero⁴, is in alle opzichten en omstandigheden beklagenswaardig. Zelfs de slaap die tijdelijk alle zorgen van ongelukkige stervelingen verlicht, levert hem stof voor nieuwe angst, doordat hij zijn dromen onderzoekt en in die nachtelijke visioenen voorspellingen ziet van toekomstig onheil. En hoewel alleen de dood een definitief einde aan zijn ellende kan maken, blijkt hij daartoe zijn toevlucht niet te durven nemen. Met als gevolg dat hij een beklagenswaardig bestaan rekt op grond van een loze angst zijn schepper te beledigen door gebruik te maken van een vermogen waarvan dat welwillende wezen hem zelf heeft voorzien. De geschenken van God en de Natuur worden ons door deze wrede vijand ontstolen, en hoewel slechts één stap ons zou verlossen van pijn en zorgen, houden zijn dreigementen ons opgesloten in een gehaat bestaan dat hijzelf in hoge mate in ellende dompelt.

Bij diegenen die door de rampspoed van hun bestaan teruggeworpen werden op deze ultieme oplossing, is vastgesteld dat zij om hun doel te bereiken maar zelden hun toevlucht namen tot een alternatieve methode of voldoende wilskracht bezaten dezelfde weg een tweede maal te beproeven, indien zij door ontijdige zorg van hun vrienden van deze voor en door henzelf verkozen dood werden beroofd. Zo groot is dus onze afkeer van de dood dat deze een bron van nieuwe angsten wordt, indien hij zich aan iemand voordoet in een andere vorm dan die waarin hij zich er in zijn verbeelding mee heeft proberen te verzoenen; met als gevolg dat hem de moed ontzinkt. Het is geen wonder dat wanneer ook nog eens de dreigementen van het bijgeloof aan deze natuurlijke angst worden toegevoegd, een mens de zeggenschap over zijn leven geheel verliest. Deze onmenselijke tiran is immers al in staat ons te beroven van vele genoegens en genietingen waartoe we een sterke natuurlijke geneigdheid voelen.

Laten we hier dus proberen de mens zijn natuurlijke vrijheid terug te geven, door de gebruikelijke bezwaren tegen zelfdoding te onderzoeken en te laten zien dat volgens de inzichten van de klassieke filosofen deze daad beschouwd moet worden als verstoken van elk spoor van schuld of zonde.

Indien zelfdoding een misdaad is, dan moet die bestaan in het verzaken van onze plicht tegenover God, onze naaste of onszelf.⁵

Om te bewijzen dat zelfdoding niet het verzaken van onze plicht tegenover God betekent, kunnen de volgende overwegingen wellicht volstaan. Om de materiële werkelijkheid te besturen heeft de hoogste schepper algemene en onveranderlijke wetten gemaakt, waardoor alle lichamen, van de grootste planeet tot het kleinste deeltje, hun juiste plaats en functie behouden. Om de dierenwereld te besturen heeft hij alle levende wezens voorzien van lichamelijke en geestelijke vermogens, van zintuigen, hartstochten, lusten, geheugen en verstand, waardoor zij binnen de paden gehouden worden van de levensloop waarvoor ze zijn voorbestemd. Deze uiteenlopende beginselen van de materiële werkelijkheid en de dierenwereld werken onophoudelijk op elkaar in en hinderen of bevorderen elkaars werking. De vermogens van mens en dier worden in hun uitwerking beteugeld en gestuurd door aard en karakter van de hen omringende wereld, en de veranderingen en activiteiten in die wereld zijn weer voortdurend onderhevig aan wijziging door de invloed van mens en dier. In zijn gang over de aarde wordt de mens gehinderd door rivieren, maar wanneer zij op de juiste manier worden benut verlenen deze hun kracht aan de machines van de mens, tot diens voordeel. Hoewel dus het toepassingsgebied van de krachten van de materiële werkelijkheid en de dierenwereld niet volledig gescheiden blijven, levert dit geen tweespalt of wanorde binnen de schepping op. Integendeel, de vermenging, versmelting en het contrast van al de verschillende vermogens van de levenloze en levende natuur, resulteert in die opvallende harmonie en samenhang die het duidelijkste bewijs voor een hoogste wijsheid vormt.

De goddelijke voorzienigheid is niet onmiddellijk zichtbaar in afzonderlijke operaties, maar bestuurt alles door de algemene en onveranderlijke wetten die zijn vastgesteld vanaf het begin der tijd. In zekere zin kan alles wat gebeurt beschouwd worden als verricht dooi de almachtige: alles is immers resultaat van die vermogens waarmee hij zijn schepping heeft uitgerust. Een huis dat onder zijn eigen gewicht instort, dankt die vernietiging net zozeer aan de voorzienigheid dan wanneer het werd verwoest door mensenhand, en de vermogens van de mens ~ evenzeer zijn werk als de wetten der beweging en zwaartekracht dat zijn. Het oplaaien van de hartstochten, de redeneringen van het verstand, het gehoorzamen van de ledematen, het is allemaal het werk van God, en op deze beginselen der levende natuur, evenals op die der levenloze natuur, heeft hij het bestuur van het universum gevestigd.

Elke gebeurtenis is van even groot belang in de ogen van dat oneindige wezen dat met één blik de verst verwijderde gebieden overziet, zowel in de ruimte als in 'de tijd. Er is geen enkele gebeurtenis, hoe belangrijk die ons ook toeschijnt, die hij buiten het bereik heeft geplaatst van de algemene wetten die het universum beheersen, of die hij speciaal heeft gereserveerd voor zijn eigen directe bemoetenis. Omwentelingen in staat en rijk zijn afhankelijk van de grillen en hartstochten van individuen en de levens van mensen worden verkort of verlengd door de geringste onregelmatigheid in zuurstof, voeding of klimaat. De natuur blijft voortgaan op haar gebruikelijke wijze en als ooit de algemene wetten door een bijzondere wilsbeschikking van de godheid worden opgeschort, dan gebeurt dat op een manier die de mens voor altijd ontgaat. Zo gaan dus aan de ene kant de elementen en andere onbezielde onderdelen van de schepping hun gang zonder acht te slaan op de bijzondere belangen en de omstandigheden van de mens, terwijl aan de andere kant de mens is teruggeworpen op zijn eigen oordeel en beleid te midden van die uiteenlopende botsingen in de wereld der materie. Daarbij staat het hem vrij gebruik te maken van elk vermogen waarvan hij is voorzien teneinde zijn gemak, geluk of lijfsbehoud veilig te stellen.

Wat moeten we ons dan voorstellen bij de opvatting dat iemand die zich, moe van het leven en achtervolgd door pijn en ellende, vermant om zijn natuurlijke angst voor de dood te overwinnen en een eind te maken aan zijn kwellende situatie, dat zo iemand daarmee de verontwaardiging van zijn schepper over zich zou afroepen omdat hij inbreuk zou maken op de goddelijke voorzienigheid en de orde van het universum zou verstoren? Willen we soms beweren dat de Almachtige de greep op het verloop van het leven van de mens voor zichzelf heeft bewaard, en dit niet, zoals de rest, heeft geplaatst onder de algemene wetten die de gang van zaken in het universum regelen? Dat klopt zeker niet. Het leven van de mens is afhankelijk van dezelfde wetten als het leven van alle andere dieren, en deze zijn onderworpen aan de algemene wetten der materie en beweging. Het instorten van een toren of de toediening van een gif heeft op de mens eenzelfde vernietigend effect als op het kleinste schepsel. Een overstroming sleurt alles met zich mee wat binnen haar greep komt, zonder onderscheid.

Kun je nu, omdat het leven van de mens voor immer afhankelijk is van de algemene wetten der materie en beweging, zeggen dat het een misdaad is wanneer hij beschikt over zijn eigen leven, omdat het in alle gevallen een misdaad is om inbreuk te maken op deze wetten of hun werking te verstoren? Dat lijkt toch zeker onzinnig. Alle dieren zijn voor hun levensloop overgeleverd aan hun eigen inzicht en bekwaamheid, en zij hebben daarbij volledig de vrije hand om zover hun krachten reiken in de loop der natuur in te grijpen. Zonder deze vrije hand zouden ze geen moment overleven. Elke daad en beweging van een mens betekent een ingreep in de orde van sommige deeltjes der materie en beïnvloedt het normale verloop van de algemene wetten der beweging.

Vatten we deze bevindingen nu samen, dan zien we: dat het menselijk leven afhankelijk is van de algemene wetten der materie en beweging, en dat het geen inbreuk op het werk der voorzienigheid betekent wanneer we de werking van deze algemene wetten onderbreken of veranderen. Heeft dus dientengevolge niet ieder mens de vrije beschikking over zijn eigen leven? En mag hij niet een wettig gebruik maken van dat vermogen waarvan de natuur hem heeft voorzien?

Om het bewijs voor deze conclusie te weerleggen, moeten we een reden geven waarom nu juist dit geval een uitzondering vormt. Is dat, omdat een mensenleven van zodanig belang is dat het aanmatigend is wanneer een mens er zelf over beschikt? Maar het leven van een mens is voor het universum van geen groter belang dan dat van een oester. En al was het nog zo belangrijk, de natuur zelf heeft het in handen gelegd van het menselijk inzicht en ons de noodzaak opgelegd er steeds weer opnieuw beslissingen over te nemen.

Wanneer de beschikking over het leven van de mens op zo'n manier toekwam aan de goddelijke voorzienigheid dat er sprake zou zijn van een inbreuk op haar rechten wanneer de mens zelf over zijn leven beschikte, dan zou handelen voor het behoud van het leven net zo misdadig zijn als handelen voor de beëindiging ervan. Wanneer ik een vallende steen die op mijn hoofd dreigt te belanden ontwijk, dan verstoort ik daarmee de gang der natuur en maak ik inbreuk op de rechten van de goddelijke voorzienigheid, door mijn leven te verlengen buiten de periode die deze voorzienigheid door de algemene wetten der materie en beweging eraan had toegeschreven.

Een haar, een vlieg, een insect kan een eind maken aan het bestaan van een mens, wiens leven zo belangrijk wordt geacht. Is het dan zo onzinnig te veronderstellen dat die mens naar eigen inzicht mag beschikken over wat afhankelijk is van zo banale zaken?

Als het geen misdaad zou zijn de loop van Nijl of Donau te verleggen wanneer ik daartoe in staat was, waarin schuilt dan het misdadige wanneer iemand een klein beetje bloed uit zijn natuurlijke baan zou leiden!

Meen je soms dat ik de voorzienigheid verwijten zou maken of mijn geboorte zou verwensen, wanneer ik uit het leven zou stappen en een eind zou maken aan een bestaan, dat wanneer het zou voortduren mij in ellende zou storten? Daarvan is geen enkele sprake. Ik ben alleen maar overtuigd van een feit waarvan jij zelf de mogelijkheid erkent, namelijk dat het leven van een mens ongelukkig kan zijn en dat mijn bestaan wanneer dat verder gerekt werd, onverkieslijk zou worden. Maar ik dank de voorzienigheid, niet alleen voor het goede dat ik reeds heb ontvangen, maar ook voor het vermogen dat ik bezit om aan het kwaad dat me bedreigt te ontkomen.⁶ Jij bent degene die de voorzienigheid verwijten zult maken, omdat je zo dwaas bent te veronderstellen dat je dat vermogen mist en dus in

een bestaan moet volharden waar je een afkeer voor voelt en dat overladen is met pijn en ziekte, schande en armoede.

Je verdedigt toch zelf de opvatting dat ik mij moet overgeven aan de voorzienigheid indien mij ellende ten deel valt, ook wanneer dat gebeurt door de kwade wil van mijn vijanden? En dat de daden van mensen net zozeer het werk van de voorzienigheid zijn, als de gevolgen van de werkzaamheid der onbezielde natuur dat zijn? Wanneer ik dus op mijn eigen zwaard val ontvang ik de dood net zo goed uit handen van de godheid, als wanneer daarbij een leeuw, een afgrond of koorts in het spel waren. De overgave aan de voorzienigheid die jij van me verwacht bij alle rampspoed die me overvalt, betekent niet dat ik geen gebruik zou mogen maken van mijn vaardigheid en ijver om, indien mogelijk, door middel daarvan die rampspoed te voorkomen of eraan te ontsnappen. En waarom mag ik de ene oplossing niet net zo goed gebruiken als de andere?

Wanneer mijn leven mij niet toebehoorde zou het een misdaad zijn mij aan gevaar bloot te stellen of er een eind aan te maken. Evenmin zouden we de ene persoon een held mogen noemen wanneer hij gedreven door roem of vriendschap de grootste gevaren het hoofd biedt, en de ander een schurk of goddeloze wanneer hij op dezelfde of vergelijkbare gronden een eind aan zijn leven maakt.

Geen enkel wezen bezit krachten of vermogens die niet afkomstig zijn van zijn schepper en geen enkel wezen is in staat door willekeurig welke daad, het plan der voorzienigheid in de war te sturen of de orde in het universum te verstoren. Al die daden zijn het werk der voorzienigheid en hetzelfde geldt voor de loop der dingen waarop ze een inbreuk lijken te zijn. Van wat de overhand krijgt kunnen we om diezelfde reden zeggen dat het kennelijk haar voorkeur heeft. Of dit nu levend of levenloos, redelijk of redeloos is, doet niet ter zake; het blijft afkomstig van de hoogste schepper en ligt besloten in het plan van zijn voorzienigheid. Wanneer de afkeer voor pijn sterker is dan de drang tot leven, wanneer een vrijwillige daad gevolgen van blinde noodzakelijkheid ondervangt, dan kan dat alleen gebeuren op grond van die vermogens en beginselen die deze schepper zelf in zijn schepselen heeft gelegd. De goddelijke voorzienigheid blijft daarmee intact en buiten het bereik van inbreuk erop door de mens.

Het is volgens het oude Romeinse bijgeloof⁷ goddeloos om de loop van rivieren te wijzigen en inbreuk te maken op de privileges der natuur. Het is volgens het bijgeloof van de Fransen goddeloos om tegen de pokken in te enten of op de stoel van de voorzienigheid te gaan zitten door zelf kwalen en ziektes te veroorzaken. Volgens het moderne Europese bijgeloof is het goddeloos het eigen leven te beëindigen en al doende in opstand te komen tegen onze schepper. En waarom, zo voeg ik daar aan toe, is het dan niet goddeloos om huizen te bouwen, de grond te bewerken, en de oceaan te bevaren? Bij al deze activiteiten gebruiken we onze geestelijke en lichamelijke krachten om een of andere wijziging tot stand te brengen in de loop der natuur, en eigenlijk niets meer dan dat. Die activiteiten zijn dan ook allemaal even onschuldig of even misdadig.

Maar je bent door de voorzienigheid als wachter op een bepaalde post geplaatst, en als je die verlaat zonder teruggeroepen te zijn, maak je je schuldig aan verraad jegens je opperheerser en roep je diens ongenoegen over je af. Ik vraag je echter hoe je eraan komt dat de voorzienigheid mij hier geplaatst heeft? Wat mij betreft kan ik alleen maar constateren dat ik mijn geboorte aan een lange reeks oorzaken en gevolgen heb te danken waarvan vele, en daaronder de belangrijkste, het resultaat zijn van vrijwillige handelingen van mensen.

Maar de voorzienigheid bestuurde al die oorzaken en er gebeurt niets in de werkelijkheid zonder haar instemming en medewerking. Als dat zo is, dan geldt hetzelfde voor mijn dood, hoe vrijwillig die ook zijn mag. En wanneer pijn en verdriet mijn draagkracht zozeer te boven gaan dat ik het leven moe word, mag ik daaruit concluderen dat ik van mijn post word teruggeroepen, en wel in zeer heldere en duidelijke bewoording.

De voorzienigheid, zoveel is zeker, heeft mij geplaatst in de kamer waar ik mij nu bevind; maar mag ik die dan soms niet verlaten wanneer mij dat goeddunkt, zonder mij bloot te stellen aan de beschuldiging mijn opdracht te verzaken? Wanneer ik eenmaal dood ben, zullen de elementen waaruit ik ben opgebouwd hun rol blijven spelen in het universum en zij zullen nog steeds van nut zijn binnen dat grote geheel, net zoals toen zij dit afzonderlijke schepsel vormden. Voor het grote geheel zal er niet méér verschil zijn, dan tussen mijn verblijf in een kamer en in de open lucht. De ene verandering is voor mij van grotere betekenis dan de andere, maar dat geldt niet voor het universum.

Het is bijna godslasterlijk je in te beelden dat enig schepsel de ordening van de werkelijkheid zou kunnen verstoren of inbreuk zou kunnen maken op het werk van de voorzienigheid. Dat veronderstelt immers dat zo'n schepsel is uitgerust met vermogens en krachten die het niet heeft ontvangen van zijn schepper en die niet onderworpen zijn aan diens heerschappij en gezag. Een mens kan de samenleving verstoren, zeker, en zich daarmee het ongenoegen van de almachtige op de hals halen; maar invloed op de heerschappij over de werkelijkheid gaat zijn krachten verre te boven.

En waaruit blijkt dat de almachtige niets moet hebben van die daden die de orde in de samenleving verstoren? Toch zeker uit de beginselen die hij in de natuur van de mens heeft gelegd, en die ons een gevoel van spijt en berouw bezorgen wanneer wij ons zelf aan dergelijke daden hebben bezondigd, en een gevoel van afkeuring en berisping wanneer we ze bij anderen constateren.

Laten we dan eens kijken of volgens deze benadering zelfdoding een dergelijk soort daad is, en dus een kwestie van het verzaken van onze plicht tegenover onze naaste en de samenleving.

Een mens berokkent de samenleving geen kwaad door zich terug te trekken uit het leven. Hooguit houdt hij op goed te doen, en als dat een overtreding is, dan is het er een van de geringste soort.

Al onze verplichtingen ten opzichte van de samenleving zijn toch gebaseerd op wederkerigheid. Ik geniet de voordelen van het samenlevingsverband en ben om die reden gehouden de belangen daarvan te bevorderen. Maar als ik mij geheel uit de samenleving terugtrek, hoe kan er dan nog een verplichting bestaan?

Maar zelfs al zouden onze verplichtingen blijvend zijn, dan nog bestaan er zeker grenzen. Ik ben niet verplicht een gering goed te doen voor de samenleving ten koste van een groot kwaad voor mijzelf. Waarom zou ik dan een ellendig bestaan rekken, op grond van een of ander onbeduidend voordeel dat de maatschappij wellicht nog van mij zal ontvangen? Wanneer het aanvaardbaar is dat ik mij op grond van hoge leeftijd en zwakke gezondheid uit het openbare leven terugtrek om mij geheel te wijden aan het bestrijden van deze ongemakken, teneinde zo goed mogelijk de toekomstige beproevingen te verlichten, waarom zou ik dan geen korte metten met deze beproevingen mogen maken door een daad waar de samenleving zeker niet méér onder te lijden heeft?

Maar stel dat ik niet meer in staat ben het algemeen belang te dienen; stel dat ik er een last voor ben; stel dat mijn leven een hinderpaal is voor een ander om dat belang veel beter te dienen. In die gevallen moet mijn terugtrekking uit het leven niet alleen beschouwd worden als zonder schuld, maar zelfs als prijzenswaardig. En de meeste mensen die overwegen het leven de rug toe te keren, verkeren in een dergelijke situatie. Wie daarentegen in het bezit is van gezondheid, macht en gezag, heeft over het algemeen meer redenen in goede vrede met de wereld te leven.

Stel je voor: iemand is betrokken in een samenzwering ten gunste van het algemeen belang; hij wordt betrapt en opgepakt; hij wordt bedreigd met foltering; hij kent zijn zwakte en weet dat hem geheimen ontfutseld zullen worden: zou zo iemand het algemeen belang beter kunnen dienen dan door een snel eind te maken aan een erbarmelijk bestaan? In deze omstandigheden verkeerde de beroemde en dappere Strozzi⁸ uit Florence. Of stel je een misdadiger voor, terecht veroordeeld tot een schandelijke dood; valt er een reden te verzinnen waarom hij de tenuitvoerlegging van het vonnis niet vóór zou mogen zijn om zichzelf zo de angstige gedachten aan wat hem wacht te besparen? Hij maakt geen grotere inbreuk op het werk der voorzienigheid dan de politierechter die zijn executie beval en zijn vrijwillige dood is even voordelig voor de maatschappij die zo van een verderfelijik lid wordt verlost.

Dat zelfdoding dikwijls in overeenstemming is met ons eigen belang en onze plicht tegenover onszelf, kan door niemand bestreden worden die inziet dat hoge leeftijd, ziekte of ongeluk het leven tot een last kunnen maken, een last die zwaarder kan wegen dan het leven zelf. Ik ben ervan overtuigd dat niemand zich ooit het leven heeft benomen terwijl hij het nog de moeite waard vond. Onze natuurlijke afkeer van de dood is immers zo groot dat onbeduidende motieven ons er nooit mee kunnen verzoenen. En al kan het voorkomen dat de omstandigheden van iemands gezondheid of fortuin in ónze ogen een dergelijke stap niet noodzaakten, dan kunnen we er nog van overtuigd zijn dat iemand die die stap schijnbaar zonder voldoende reden tóch zette, gebukt ging onder een zo onherstelbaar verdorven of somber gemoed, dat alleen dat zijn genoegens wel moest bederven en hem dus net zo ellendig maakte, als wanneer hij getroffen werd door het grootste ongeluk.

Als we zelfdoding een misdaad noemen, dan kan alleen lafheid ons ertoe bewegen. Wanneer het geen misdaad is, dan zouden zowel wijsheid als moed ons ertoe moeten brengen een eind aan ons leven te maken wanneer dat een last wordt. Dat is de enige manier waarop we dan nog iets voor de samenleving kunnen betekenen: door een voorbeeld te geven dat indien het werd aanvaard, voor ieder mens zijn kansen op geluk in het leven zou bewaren en hem daarbij tevens zou vrijwaren van alle gevaar voor pijn en ellende.⁹

¹ Pieter Fokkink studeerde politieke en sociale filosofie, economie, geschiedenis en rechten, was ruim tien jaar werkzaam als consultant, vervolgens wetenschappelijk hoofdmedewerker in de Economische Faculteit te Rotterdam en daarna bij Wijsbegeerte en Geschiedenis in Twente

² 'On Suicide', vertaling door Ton Vink – Damon 2002 - uit Essays, moral, political and literary [verzorgd door T.H.Green en T.H.Groser] en Dialogues concerning natural religion & the posthumous essays [door R.H.Popkin].

³ Hume spreekt ook in zijn andere werken graag van 'superstition and false religion', om ruimte voor zijn kritiek te krijgen. Wat 'true religion' zou zijn, blijft in zeer sceptische nevelen gehuld.

⁴ De Divinatione, lib. ii.

⁵ Waarmee Hume dus de draad van Thomas van Aquino oppakt. Zonder vooroordeel weerlegt hij de bezwaren tegen zelfdoding en laat zien dat er soms omstandigheden vóór pleiten.

⁶ Agamus Deo gratias, quod nemo in vita teneri potest. Seneca, Epist. xii.

⁷ Tacit. Ann. lib. i.

⁸ Filippo Strozzi [1489-1538] pleegde zelfmoord nadat hij in handen was gevallen van de Medici van Florence, tegen wie hij in het kader van een samenzwering ten strijde was getrokken. Met zijn zelfdoding wilde hij mogelijk verraad voorkomen.

⁹ Het valt niet moeilijk te bewijzen dat zelfdoding volgens de christelijke leer net zo aanvaardbaar is als voor de heidenen. Er is geen enkele tekst in de Schrift die zelfdoding verbiedt. Die belangrijke en onfeilbare bron voor geloof en levenspraktijk, maatstaf voor alle filosofie en redeneringen van de mens, heeft ons op dit punt onze natuurlijke vrijheid gelaten. Overgave aan de voorzienigheid wordt zeker aanbevolen in de Schrift, maar dan gaat het erom je neer te leggen bij kwaad dat onvermijdelijk is, niet bij kwaad dat verholpen kan worden door moed en beleid. Gij zult niet doden is duidelijk bedoeld voor het doden van anderen over wier leven we geen zeggenschap hebben. Dat dit gebod, zoals de meeste in de Schrift, door rede en gezond verstand nader moet worden bepaald, blijkt zonneklaar uit de praktijk van de politierechters die misdadigers ter dood veroordelen, in weerwil van deze wet. Maar zelfs al zou dit gebod zich expliciet tegen zelfdoding richten, dan zou het tegenwoordig geen gezag meer bezitten. De wetten van Mozes zijn immers opgeheven, behalve voorzover ze bevestigd worden door de natuurwet, en we hebben inmiddels al bewezen dat zelfdoding door die wet niet verboden wordt. In alle opzichten staan Christenen en Heidenen er hier dus hetzelfde voor. En als we van mening zijn dat Cato en Brutus, Arria en Portia [voorbeelden van zelfdoders uit de klassieke wereld, wier zelfdoding doorgaans op begrip en sympathie kan rekenen] zich als helden gedroegen, dan hebben diegenen die tegenwoordig hun voorbeeld navolgen recht op dezelfde lof van het nageslacht. Het vermogen tot zelfdoding wordt door Plinius beschouwd als een verworvenheid die de mens bezit, zelfs boven de godheid uit. Deus non sibi potest mortem consciscere, si velit, quod homini dedit optimum in tantis vitae poenis. ["God kan zichzelf niet doden, als hij dat zou willen, waarmee de mens dus bevoorrecht is, te midden van de zware last des levens"] Lib.ii, Cap. 7.